

KULTURA MASOWA W SERBII

TOMASZ KWOKA
Uniwersytet Jagielloński

ZIGOMAR I ZOGRAF W PODRÓŻY DOOKOŁA ŚWIATA. O KOMIKSACH NOWYCH I NA NOWO ODKRYWANYCH W SERBII

ZIGOMAR AND ZOGRAF ON TOUR AROUND THE WORLD. ON NEW AND NEWLY DISCOVERED COMIC BOOKS IN SERBIA

Streszczenie

Historia komiksu serbskiego jest nie tylko bardzo ciekawa, lecz także długa, ponieważ jego początki sięgają lat trzydziestych XX w. Wówczas, w ciągu zaledwie kilku lat, w Serbii wytworzyła się niezwykle twórcza i witalna scena komiksowa, w której powstawały komiksy na światowym poziomie, chętnie kupowane w kraju i publikowane za granicą (także w przedwojennej Polsce). Co ciekawe, największą grupę rysowników tworzyli rosyjscy emigranci, ówczesna awangarda serbskiego komiksu. Po II wojnie światowej i okresie jugosłowiańskim, z kilkoma ciekawymi komiksami tego okresu (*Dikan* lub *Mirko i Slavko*), na arenie międzynarodowej serbski komiks pojawił się dopiero w latach dziewięćdziesiątych. Główną postacią serbskiego komiksu autorskiego jest Aleksandar Zograf, obecnie najbardziej znany i ceniony rysownik z Serbii. Co więcej, jest on także historykiem komiksu, jedną z kilku osób, dzięki którym rodzima publiczność poznała i na nowo odkryła dokonania serbskiego komiksu międzywojennego. Dzięki postaci Zografa cały artykuł spaja klamra łącząca przeszłość z współczesnością, w której jedną z najważniejszych tendencji jest odkrywanie dawnych dziejów.

Summary

The history of Serbian comic books is not only very interesting, but also long, as its beginnings date back to the early 1930s. At that time, in just a few years, a very creative and vital comic scene emerged in Serbia. It produced world class comic books, eagerly bought within the country and published abroad (including pre-World War II Poland). What is interesting, the largest group of cartoonists were Russian emigrants, who formed the vanguard of Serbian comic book art. After the World War II and during the Yugoslavian era, with several interesting comics from that period (*Dikan* or *Mirko and Slavko*), the Serbian comic book entered the international arena as late as the 1990s. The central figure on the Serbian scene of single-author comic books is Aleksandar Zograf, currently the best known and most distinguished Serbian cartoonist. What is more, he is also a comic book historian, one of several people thanks to whom the Serbian achievements from the interwar period (1918–1939) were rediscovered by the his compatriots. In the article, it is Zograf who links the past with the present, the most important feature of which is the rediscovery of the history of Serbian comic book.

Słowa kluczowe: komiks, popkultura, Zigomar, Serbia, Aleksandar Zograf
Keywords: comic book, pop culture, Zigomar, Serbia, Aleksandar Zograf

Artykuł, choć poświęcony komiksom, traktować będzie także o podróżach rysowników, ich dzieł i bohaterów. Będą to podróże w sensie geograficznym – dookoła świata, w najbardziej nieoczekiwane miejsca, ale także na lokalne targowiska, gdzie obok zawodowych handlarzy i kolekcjonerów, swoje zbiory i zdobycze sprzedają ludzie potrzebujący pieniędzy, wśród których swoim niepowtarzalnym asortymentem wybijają się Romowie. Będą to również podróże w czasie, zarówno przez znalezione na tych pchlich targach przedmioty, jak i podróże w historię serbskiego komiksu i wskrzeszanie dawnych bohaterów poprzez ponowne wprowadzanie ich do kultury popularnej współczesnej Serbii. Nie zabraknie też podróży w głąb siebie, w sny i marzenia...

Tytułowi bohaterowie to symbole dwóch najciekawszych zjawisk współczesnej sceny komiksowej w Serbii – z jednej strony komiksowy superbohater Zigomar podróżujący po świecie i walczący o sprawiedliwość i dobro ludzkości, a z drugiej realny Aleksandar Zograf z Pančeva, reprezentant najbardziej witalnego i cieszącego się zainteresowaniem poza granicami Serbii nurtu współczesnego komiksu serbskiego – komiksu niezależnego, autorskiego. Jego komiksy prowadzą nas po dalekim świecie i najbliższej okolicy, w przeszłość, a także w jego marzenia sennie.

Choć sam artykuł nie jest po prostu opisem (bogatej) historii serbskiego komiksu, nie sposób uniknąć w nim przeglądu najważniejszych magazynów i albumów, ich autorów, zarówno przedwojennych, jak i powojennych, a także stworzonych przez nich (super)bohaterów. Będzie to jednak ograniczone do minimum, ponieważ skupię się na kilkunastu postaciach rysowników i bohaterów, którzy odegrali (i odgrywają)

najważniejszą rolę w promocji i lokowaniu komiksu serbskiego w dawnej i współczesnej kulturze popularnej. Szczególnie interesująca jest sytuacja międzywojennej Serbii (Królestwa Jugosławii), kiedy w państwie typowo rolniczym i nieuprzemysłowionym, w zaledwie kilka lat powstała prężna scena komiksowa, w przeddzień wybuchu II wojny światowej jedna z najbardziej twórczych na świecie. Elementem, który łączy te dwa czasy – przedwojenny okres świetności z początkiem XXI w., jest Aleksandar Zograf, jeden z głównych dokumentalistów starych komiksów i najważniejszy współczesny rysownik.

I. Komiks współczesny

Po okresie gospodarczej *prosperity* i rozkwitu kultury, także komiksowej, w burzliwych latach dziewięćdziesiątych XX w., w sytuacji szalejących wokół wojen, problemów ekonomicznych, ubożenia społeczeństwa i ogólnego kryzysu kultury, popularne i wysokonakładowe wydawnictwa komiksowe w Jugosławii przeżywały trudne chwile. Większość z nich upadła lub znacznie ograniczyła zakres swej działalności wydawniczej, a spośród nich w zasadzie bez zmian pozostał jedynie kultowy magazyn „Politikin zabavnik” z Belgradu. W tych „chudych” latach debiutowała młoda generacja rysowników, głównie przedstawiciele komiksu niezależnego, którzy swoje prace najczęściej wydawali sami, w postaci fanzinów lub minimagazynów komiksowych drukowanych i dystrybuowanych metodą samizdatów. Tworzyli niskonakładowe, nieznanie szerszej jugosłowiańskiej publiczności komiksy, dostrzeżone jednak za granicą. Do grona tych młodych rysowników należeli, do dziś aktywnie działający, między innymi Aleksandar Zograf, Danilo Milošev Wostok, Vuk Palibrk i Aleksa Gajić.

Danilo Milošev Wostok¹ to jeden z założycieli niezależnego komiksu serbskiego na początku lat dziewięćdziesiątych, wydawca kultowego fanzinu „Krpelj”. Jego komiksy to czarno-białe prace rysowane piórkiem i pędzelkiem, przykład minimalizmu i oszczędności wyrazu, także w warstwie tekstowej. To prace wymagające skupienia, często surrealistyczne. Szczególnie warta uwagi jest wydana książka *Devedesete* o smutnych latach dziewięćdziesiątych, kiedy jeden kraj się rozpadał, a drugi powstawał w zupełnie nieprawdopodobnych okolicznościach rosnącego nacjonalizmu oraz chaosu ekonomicznego i społecznego. W tym komiksie brak jednak dosłowności, brak konkretnych wydarzeń – to opis atmosfery tamtych lat, intymny obraz tego, co się działo w świadomości, umysłach ludzi wówczas żyjących. W czarno-białych rysunkach widać wpływy Borgesa i Kafki, a także liczne nawiązania do filmów partyzanczkich i parodie jugosłowiańskich bohaterów komiksowych. To czarnym tuszem ryso-

¹ Wostok, Grabovski, Lola, Lazar Bodroža, *Popošak i cveće*, Beograd 2007; Wostok (Danilo Milošev), Grabovski (Borislav Grabović), *Devedesete*, Beograd 2012.

wana smutna bajka o nieludzkich czasach. Kilka lat temu Wostok brał udział w projekcie ilustracji tekstu serbskiego pisarza, Bory Ćosića, pod tytułem *Miroslavljevo jevanđelje*² – opowieści o pobycie chorwackiego pisarza Miroslava Krleży w Belgradzie. W tym przedsięwzięciu, oprócz niego i dwójki rysowników z Chorwacji, pojawił się także młody Boris Stanić³, jeden z najbardziej twórczych obecnie rysowników. W 2011 r. debiutował biograficzną opowieścią o swoim dziadku Radosavie, w której można było poznać jego specyficzny, naturalistyczny styl, czasem zbyt epatujący brzydotą i brutalnością. W 2015 r. wydał, wraz z historykiem Gvido van Hengelem, swoje dotychczas najważniejsze dzieło *Atentat* – historię zamachu na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w Sarajewie.

Jakby w opozycji do tych czarno-białych i oszczędnych w wyrazie komiksów serbskiej sceny niezależnej, w ostatnich latach pojawiło się kilka wydawnictw „barokowo” wykwintnych, finezyjnie narysowanych, doskonale dopracowanych pod względem kolorystyki i konceptu, dzieła na granicy sztuki i komiksu. To nowy w komiksie serbskim gatunek powieści graficznych, z rozbudowaną fabułą, który z kilkuletnim opóźnieniem w stosunku do komiksu światowego śledzi tendencje tam obecne. Spośród kilku prac wymienię dwie najciekawsze, których scenarzystą jest pisarz i eseista Zoran Penevski. Pierwszą z nich jest album *Ljubazni leševi*⁴ z rysunkami Ivicy Stevanovicia, pierwsza serbska powieść graficzna, zapoczątkowana w 2003 r., a ukończona 10 lat później w postaci trzeciego wydania. W książce przedstawiono bohaterów, którymi są sympatyczne trupy, czujące i myślące, zagubione gdzieś w „tranzyjacji śmierci”. Świetnie narysowana książka, w recenzjach prasowych oceniana jako „najznačajnija skretnica u istoriji srpskog stripa” (dziennik „Danas”) oraz „i u literarnom i u vizuelnom pogledu, maestralno postmodernističko ostvarenje trenutno najboljeg srpskog scenariste Zorana Penevskog i genijalnog crtača Ivice Stevanovića” (tygodnik „NIN”)⁵. Najnowszym dziełem Penevskiego i rysownika Aleksandra Zoloticia jest *Korporativni pandemonijum*⁶, retrofuturystyczna graficzna powieść oparta na współczesnym podziale obowiązków pracowniczych, opowiadająca historię pracownika, który prawdziwą miłość zastępuje miłością do przedmiotów i swojej pracy we wszechogarniającej korporacji. Ekspresyjna i mroczna opowieść o świecie wielkich korporacji, gdzie reguły określają jej mocni właściciele.

Najważniejszą jednak postacią, organizatorem i nieformalnym przywódcą serbskiego komiksu niezależnego jest pochodzący z miasta Pančevo koło Belgradu ry-

² B. Ćosić, D. Milošev (Wostok), I. Hofbauer, D. Štajnfl, B. Stanić, *Miroslavljevo jevanđelje. Apokrifna verzija*, Beograd–Zagreb 2012.

³ B. Stanić, *Radosav*, Novi Sad 2011; *idem*, *Radosav*, Poznań 2011; *idem*, *Blatište*, Pančevo 2014; B. Stanić, G. van Hengel, *Atentat. S one strane patnje*, Beograd 2015; B. Stanić, *Radosav. Hrastovo lišće*, Novi Sad 2016.

⁴ Z. Penevski, I. Stevanović, *Ljubazni leševi*, izd. 2, Novi Sad 2011.

⁵ Informacja z okładki książki, *ibidem*.

⁶ Z. Penevski, A. Zolotić, *Korporativni pandemonijum*, Beograd 2014.

sownik oraz historyk komiksu, Saša Rakezić, znany jako Aleksandar Zograf⁷. Na całym świecie dotychczas ukazało się ponad 40 jego autorskich albumów, a w samej Serbii aż sześć książek⁸. Serbski pisarz Vladimir Pištalo pisał o nim, że to „jeden od najzanimliwijih srpskih umetnika”⁹. Jako nastolatek Zograf pisał do kultowego jugosłowiańskiego magazynu muzycznego „Džuboks”, a przygodę z komiksem rozpoczął w roku 1986, kiedy w magazynie „NON” opublikował pierwsze rysunki, komiksy humorystyczne i autobiograficzne. Związany ze środowiskiem kultury alternatywnej Pančeva i Belgradu, od 1998 r. tworzył wydawany własnym sumptem fanzin „Kuhinja”. Fanzin był rezultatem zainicjowanych w jego mieszkaniu spotkań i dyskusji poświęconych komiksowi – w kuchni rozmawiano, a w „Kuhinji” publikowano graficzne efekty tych dyskusji. Na początku lat dziewięćdziesiątych nawiązał on kontakt z przedstawicielami amerykańskiego komiksu niezależnego, a przełomowa w jego karierze okazała się współpraca z legendarnym wydawnictwem Fantagraphics Books z Seattle, gdzie później opublikował swój rysunkowy dziennik *Life under sanctions*, a potem serię *Psychonaut*. W tym czasie jego prace, przede wszystkim kolejne planse dziennika z czasów wojen bałkańskich, Serbii czasów reżimu Slobodana Miloševicia i bombardowania NATO, pojawiały się w czasopiśmie i Internecie (wydawnictwo Top Shelf w 2007 r. wydało zbiór jego dzienników *Regards from Serbia*¹⁰). Te wczesne czarno-białe prace były wynikiem jego obserwacji rzeczywistości rozpadu Jugosławii i bombardowania Serbii, bardzo osobistym i subiektywnym oglądem nieswojej rzeczywistości. W tych komiksach po raz pierwszy pojawił się sam Aleksandar Zograf, a raczej jego *alter ego* pod postacią czarnowłosego mężczyzny, o wielkich migdałowych oczach, ubranego na czarno lub w koszulkę w biało-czarne paski (rys. 1).

Ciemnowłosa postać Zografa już na zawsze pozostała w jego komiksach, przeżywając hipnagogiczne wizje, spotykając ciekawych ludzi i zwiedzając interesujące miejsca – szczególnie od 2003 r., od kiedy na stałe zagościł w belgradzkim tygodniku „Vreme”. Twórczość Zografa koncentruje się więc wokół trzech form podróżowania. Jego „Trzy Podróże” to po pierwsze podróżowanie po wyobraźni i snach (*Snovi – Sny*). Drugie podróżowanie w historię odbywa się przez bazy i pchle targi, na których rysownik znajduje stare fotografie i rysunki, archiwalne czasopisma i książki (*Sa buvljaka – Z pchlego targu*). Wreszcie ostatni typ podróżowania to podróże dosłowne, geograficzne po Serbii, Europie i świecie (*Skitam i pričam – Włóczę się i opowiadam*).

⁷ Aleksandar Zograf był także ilustratorem powieści Vladimira Arsenijevicia *Išmail* (Beograd 2004) oraz książki Lazara Džamicia, *Čaj od šljive* (Beograd 2015).

⁸ Wybrane książki Aleksandra Zografa wydane w Serbii: A. Zograf, *Mesec i ognjeno srce*, Beograd 2002; *idem*, *Polovni svet*, Beograd 2009; *idem*, *Osveta crvene veštice*, Novi Sad 2010; *idem*, *Dvaput naopačke*, Zrenjanin 2012; *idem*, *Zlato na mesecu*, Beograd 2015.

⁹ A. Zograf, *Polovni svet*, s. 5.

¹⁰ W Polsce książka *Pozdrowienia z Serbii* ukazała się w 2011 r. nakładem wydawnictwa Centrala z Poznania. Jest to zbiór wszystkich trzech serii opublikowanych w USA, a więc zapis wydarzeń z lat 1991–1999.

Rys. 1. Autoportrety Aleksandra Zografa

Najwcześniejszy okres jego twórczości charakteryzują przede wszystkim przedstawienia wizji hipnagogicznych, opowieści senne pojawiające się między snem a przebudzeniem, w stadium snu, kiedy już nie śnimy, ale jeszcze się nie obudziliśmy – także jako metafora przejścia między przeszłością a teraźniejszością. To bajkowe wizje dziwnych postaci i fantastycznych sytuacji, bardzo osobiste, często niezrozumiałe fantazje, obrazy, postaci, formy...

Po etapie sennym światło dzienne ujrzała kolejna namiętność Zografa – podróże. Jako niestrudzony podróżnik, zarówno po Serbii, jak i po świecie, tworzy kolejne komiksy (w ciągu ostatnich 10 lat opublikował ponad 100 tablic) – nieszablonowe opisy ciekawych miejsc, nietypowe przewodniki po europejskich miastach. Jak pisał Vasa Pavković, jego przygody przedstawione są z osobistej perspektywy, wszystko nosi silne piętno subiektywizmu¹¹. Odwiedzane miasta widzimy jego oczami, naszą uwagę kieruje ku detalom architektonicznym, miejscom nienotowanym w przewodnikach lub nietypowym wydarzeniom, uzupełniając narrację o zasłyszane niezwykle historie związane z danym miejscem lub opisywaną osobą. W odkrywaniu nowych miejsc pomagają mu także ciekawi przewodnicy – pisarze, muzycy, artyści, naukowcy (np. Slobodan Tišma, Vladimir Pištalo, Uroš Đurić, Kebra, Istvan Halmos).

¹¹ A. Zograf, *Osveta crvene veštice*, Novi Sad 2010, s. 4–5.

Ostatnim, i najciekawszym, polem zainteresowań Zografa są wszelkie archiwalia – stare zdjęcia, rysunki i pocztówki, archiwalne czasopisma i książki, dzięki którym „można przeżywać losy rówieśników naszych dziadków i babć”¹². Zograf uwielbia chodzić po targach staroci, nie tylko w niedzielny poranek po pchlim targu w rodzinnym Pančevie, bo jak pisze, zawsze

[...] osetim uzbuđenje kada se približim buvljoj pijaci. [...] U svakom slučaju, ako bi trebalo da se izjasnim u vezi sa tim što me privlači ka mestima kao što su buvlje pijace, onda je to činjenica da na buvljaku nikada ne znate šta možete da pronađete. To je uvek neko iznenađenje, a najsrećniji sam kada naletim na nešto o čemu nisam ni sanjao da ću da zateknem. [...] Na buvljoj pijaci, vi nalazite stvari, koje možda nalaze vas. Postoji momenat neizvesnosti, nepoznatog, iščekivanja, otkrića¹³.

Pasja zbierania staroci to

[...] uobičajeni postupak kopanja po zlatnom rudniku kolektivnih sećanja i tonjenja u zaborav. Redovnim hodočašće(nje)m po buvljim pijacama Zograf na sebi svojstveni meditatívni način otkopava zaboravljena blaga, zaboravljene trenutke običnih postojanja¹⁴.

Dzięki jego pielgrzymkom na targi staroci, anonimowe grafiki i pamiętniki zyskują widownię, a fotografie i rysunki dostają kontekst, są pogrupowane, porównane, opisane, obrysowane. Zograf dopowiada ich historię, snuje domysły o autorach i okolicznościach powstania. Czasem bawi się w ilustrowanie archiwalnych czasopism lub poradników dobrego wychowania, graficznie opisuje dawne sprawy kryminalne, dorzuca własne komentarze. Aby znaleźć najciekawsze „momenty”, Rakezić czyta „Vrača pogadača” z 1906 i „Policiję” z 1920 r., niemiecki propagandowy magazyn „Signal” z czasów okupacji albo śpiewnik hitów muzycznych z lat trzydziestych zatytułowany *Najnovije šlagere pevača...* Wszystkie te artefakty traktuje raczej jako medium, przez które coś lub ktoś chce mu przekazać swoją historię. I on tę historię przekazuje dalej.

Saša Rakezić we wszystkich swoich komiksach prezentuje bardzo osobiste, intymne podejście do rysowania, czasem satyryczne widzenie świata, ale przedstawione zawsze w sposób subtelny, nienarzucający się czytelnikowi. Każdemu przedmiotowi, najbardziej codziennemu lub najzwyczajszemu, potrafi nadać wielkie, nawet mistyczne znaczenie.

¹² Miljenko Jergović w posłowie zamieszczonym na okładce książki: A. Zograf, *Tušta i tma*, Zagreb 2005.

¹³ A. Zograf, *Šta tražim na buvljacima*, <http://www.aleksandarzograf.com/writes/Sta%20trazim%20na%20buvljacima.html> (dostęp: 19.03.2015).

¹⁴ Z. Đukanović, *Zografov zlatni rudnik*, „Vreme”, nr 782–783, 29.12.2005, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=438446> (dostęp: 19.03.2015).

Mogu da kažem da sam i danas zadivljen nad pojedinostima koje su utkane u naše živote, u naše ulice. Mi se spotičemo o pojedinostima, lupamo glavom o tragove nečijeg vekovnog promišljanja. U stvari, i neki naizgled nevažni detalji mogu da nam otkriju nove, neočekivane perspektive. Eheej, čoveče, osvrni se! Obična šetnja do buvlje pijace može da izmeni naše živote. Ovo je uzbudljiv i čaroban svet, samo treba malo bolje da zaglednemo, pa nije to baš ni toliko teško¹⁵.

Zograf jest badaczem – snów, świata i przeszłości, zupełnie poświęconym swojej pasji odkrywania dawnych czasów. Dzięki temu zajął się także odkrywaniem historii komiksu w Serbii i, obok rysownika i historyka Zdravka Zupana¹⁶, stał się jednym z głównych propagatorów przedwojennych komiksów, dorobku słynnego belgradzkiego kręgu rysowników. Dzięki działalności tej dwójki pasjonatów w ostatnich latach ukazały się reedycje najbardziej znanych komiksów złotego okresu komiksu serbskiego z lat 1934–1941. Na nowo odkryte komiksy, ponownie wprowadzone do obiegu czytelniczego, niegdyś drukowane w odcinkach, a obecnie jako integralne wydawnictwa ukazały się nakładem wydawnictw Stella i Centrum kultury Pančeva (np. *Zigomar*, *Uragan*, *Tarcaneta*, *Mika Miš*) oraz wydawnictwa Komiko. To ostatnie wydawnictwo z Nowego Sadu od 2007 r. rozpoczęło wydawanie reprintów w serii „Zlatno doba”. Swoisty „vremeplov kroz period zlatnog doba stripa u Srbiji”, jak głosi podtytuł serii, w zamierzeniu redaktorów ma prezentować komiksy z okresu klasycznego, najlepsze, ale zapomniane, prace serbskich, przed- i powojennych autorów¹⁷. Dotychczas ukazało się 17 zeszytów oraz jeden numer specjalny – *Doživljaji Mike Miša* (Pančevo 2014). W tej serii opublikowano następujące komiksy: Đuka Janković (1939), *Maksim u Beogradu*¹⁸, Zlatno doba 1, Novi Sad 2007; Konstantin Kuznjecov (1940), *Don Kihot*, Zlatno doba 2, Novi Sad 2008; Ozren Bačić (1955), *Leteća viljuška*, Zlatno doba 3, Novi Sad 2008; Sergej Solovjev (1937), *Đavolov šegrt*, Zlatno doba 4, Novi Sad 2009; Radomir Perica (1941), *Put na Mesec/Novi Tarcan*¹⁹, Zlatno doba 5, Novi Sad 2009; Branko Vidić i Nikola Navojev (1939), *Zigomar*, Zlatno doba 6, Novi Sad 2010; Vlastimir Belkić (1935), *Avanture detektiva Hari Vilsa*²⁰, Zlatno doba 7,

¹⁵ A. Zograf, *Dvaput naopačke*, Zrenjanin 2012, s. 5.

¹⁶ Zdravko Zupan był autorem komiksów i rysunków dla zagranicznych wydawnictw, redaktorem czasopism, ale przede wszystkim dokumentalistą i badaczem historii serbskiego komiksu. Wydał trzy książki w różny sposób przedstawiające historię komiksu serbskiego i jugosłowiańskiego, m.in. Z. Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, Pančevo 2007 i S. Draginčić, Z. Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Novi Sad 1986.

¹⁷ W pracach redakcyjnych wydawnictwo korzysta z pomocy i wiedzy znawców serbskiego komiksu, m.in. Zdravka Zupana, Slobodana Ivkova, Žiki Bogdanoviia i Slavka Draginčića.

¹⁸ *Maksim u Beogradu* to pierwszy odcinek serii o Maksimie autorstwa Đuki Jankovića, który był publikowany od 1939 r. w magazynie „Mika Miš”.

¹⁹ Ten numer prezentuje dwa pierwsze komiksy zaledwie szesnastoletniego Radomira Pericy, które ukazały się w magazynie „Mikijevo carstvo” (1941). Komiks *Put na mesec* z bohaterem Miki Mortonem jest parodią komiksu *Flash Gordon* Alexa Raymonda.

²⁰ *Avanture detektiva Hari Vilsa* Vlastimira Vlaste Belkicia to pierwszy komiks przygodowo-detektywistyczny w Serbii i w regionie, a może także pierwszy komiks w konwencji *noir*.

Novi Sad 2010; Vladimir Žedrinški (1938), *Ruslan i Ljudmila*, Zlatno doba 8, Novi Sad 2011; Žika Strip (Todorović) (1958), *Dirigovana planeta*²¹, Zlatno doba 9, Novi Sad 2012; Nikola Tiščenko, Mark Žaz (1935), *Šaljivi doživljaji detektiva X-9*, Zlatno doba 10, Novi Sad 2012; Sergej Solovjev (1938), *San letnje noći*, Zlatno doba 11, Novi Sad 2012; Veljko Kockar, Dragan Savić (1943), *Dr. Pjer. Električna kugla*²², Zlatno doba 12, Novi Sad 2013; Konstantin Kuznjecov (1938), *Sindbad moreplovac*²³, Zlatno doba 13, Novi Sad 2013; Momčilo Moma Marković (1935), *Stojadin*²⁴, Zlatno doba 14, Novi Sad 2013; Konstantin Kuznjecov (Steave dooPE), Branko Vidić (Brent Kreaps) (1937), *U carstvu majmuna*²⁵, Zlatno doba 15, Novi Sad 2015; Sebastijan Lehner (1939), *Gospodar sveta*, Zlatno doba 16, Novi Sad 2014; Milorad Dobrić, Saša Mišić, Vojin Đorđević (1945), *Tri ugursuza za vreme okupacije*, Zlatno doba 17, Novi Sad 2015. Cała seria „Zlatno doba”, jak i w ogóle przywracanie starych komiksów to bardzo ważny element współczesnej kultury komiksowej w Serbii – renesans zapomnianych serbskich komiksów, wspomagany także przez teoretyczne opracowania poświęcone komiksowi przedwojennemu.

II. Komiks międzywojenny

Wymienione powyżej tytuły to zaledwie niewielka część przedwojennej produkcji komiksowej w Serbii, którą tworzyli autorzy nieformalnego belgradzkiego kręgu. W drugiej połowie lat trzydziestych XX w. w Królestwie Jugosławii, w kraju zacofanym, rolniczym i nieuprzemysłowionym, zmagającym się z problemami narodowościowymi i politycznymi, zdarzyła się rzecz osobliwa. Dosłownie z dnia na dzień rozwinęło się niezwykle silne środowisko rysowników komiksów i cały obsługujący ich przemysł. Komiks, symbol kultury amerykańskiej, od razu zyskał rzeszę wielbi-

²¹ *Dirigovana planeta* to fantastyczno-naukowy komiks z 1958 r. autorstwa Žiki Stripa. Rok później ukazał się jako odrębne wydawnictwo i szybko uzyskał status kultowego.

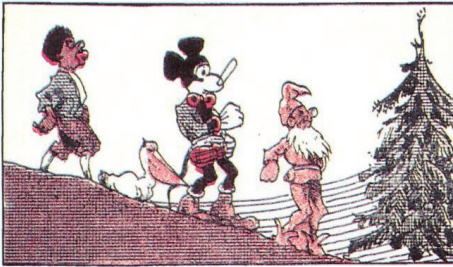
²² *Dr. Pjer* to jeden z nielicznych doprowadzonych do końca komiksów wydawanych w czasopiśmie „Mali zabavnik”. Pierwsze trzy tablice rysował Veljko Kockar, a potem prace kontynuował Dragan Savić.

²³ *Sindbad moreplovac*, czyli *Sindbad Żeglarz* Konstantina Kuznjecova po raz pierwszy ukazał się na łamach magazynu „Mika Miš” w 1938 r., a potem jeszcze raz w całości w „Zabavniku Mike Miša”. To pierwszy komiks Kuznjecova narysowany na podstawie jednej z baśni z *Księgi tysiąca i jednej nocy*. Potem ukazały się także *Aladin i czarobna lampa*, *Ali Baba i 40 hajduka*, *Princ Krojač*, *Bagdadski lopov* i *Čarobne frule*. Komiksy stworzone na podstawie *Księgi tysiąca i jednej nocy* należą do jego najlepszych.

²⁴ *Stojadin* Momčila Momy Markovicia to najdłuższy serial komiksowy przedwojennej Jugosławii, który ukazywał się od 1935 r. w satyrycznym czasopiśmie „Ošišani jež”. To humorystyczno-satyryczna opowieść o głupkowatym pośle z południa Serbii, który jest przykładem kombinatora i wątpliwego moralnie człowieka.

²⁵ *U carstvu majmuna* to komiczna seria o przygodach dwóch małp – Soniji i Tonim żyjącym w świecie antropomorficznych zwierząt. Seria, która ukazywała się w magazynie „Mika Miš” od 1937 r., była odpowiedzią na coraz popularniejszych bohaterów komiksów Disneya.

cieli, a pojedyncze numery magazynów osiągały nakład dochodzący do 30 tys. egzemplarzy! Wychodząc naprzeciw potrzebom publiczności, pojawiało się coraz więcej magazynów komiksowych, w których obok komiksów zagranicznych, drukowano także opowiadania graficzne tworzone przez rodzimych rysowników.

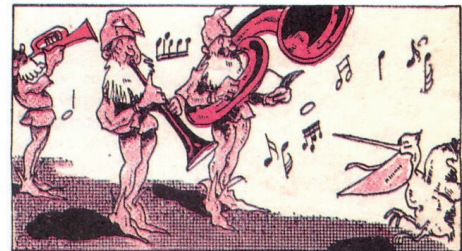
619 Завејане јелке снегом,
пауљуице долом, брегом
витлају се све у круг.
Храбра чета напред ступа,
мали Мика ногом лупа,
предводи их нови друг!

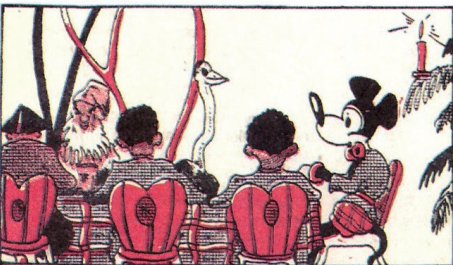
620 Погле само чуда права:
испод снега клија трава,
а ваздух је сасвим млак.
Од узвика људи малих:
„Живео нам Мика мали!“
јечи гора, дрхће зрак.

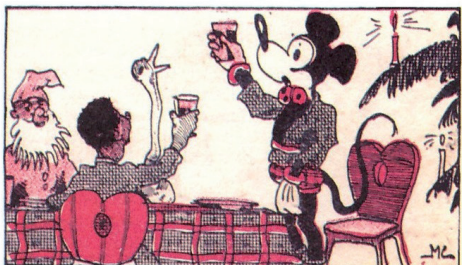
621 Раскошна се гозба спрема, —
каких само јела нема! —
у Микину све је част.
Сви патуљци носе јела,
разноразна, хладна, врела,
то ће бити права сласт.

622 И музика спремна стоји,
а гем цупка и такт броји, —
један-два-три-четир'-пет.
Знате л'зашто фино свира?
Зато што гем диригира,
весео је цео свет.

623 За постављен сто су сели,
задовољни и весели,
у прочељу наш јунак.
Гостила се целог дана
наша чета одабрана, —
све док није пао мрак.

624 „Драга децо! Богу хвала,
после много мука, зала,
нашао сам Невидиш.
После славе и печења
идем на Марс. Довиђења!
Поздравља вас

Мика-Миш”

Początki komiksu można ulokować w 1932 r., kiedy w czasopiśmie dla dzieci „Veseli četvrtak” pojawił się pierwszy odcinek serii *Doživljaji Mike Miša*²⁶ z rysunkami Ivana Šenšina i według scenariusza Božidara Kovačevicia i Svetislava Lazicia. Ta pełna humoru i abstrakcyjnych przygód seria ukazywała się aż do 1941 r. Proste ilustracje z podpisami pod nimi opowiadały niezwykle przygody Miki Miša, pierwszego podróżnika w historii komiksu serbskiego. Nasz bohater podróżował bowiem do Afryki, łodzią podwodną na Biegun Północny, a potem do Mandżurii, gdzie stanął przed chińskim plutonem egzekucyjnym. Cudem uratowany, kontynuował podróż do Egiptu, a stamtąd do Ameryki, gdzie relaksował się przy muzyce jazzowej. Po zmianie rysownika, Mika odwiedził Paryż, Londyn i Wiedeń, by w końcu trafić do swojego miasta rodzinnego – Belgradu. Odnalazł też tajemniczą krainę Nevidiš, co stało się pretekstem do organizacji typowej, serbskiej gościny z grillem, alkoholem i orkiestrą trębaczy-krasnali – to kończąca całą serię plansza (rys. 2). Jak widać na 624 rysunkach, postać Miki Miša to nie oryginalny Mickey Mouse, lecz swobodne (oczywiście nie-autoryzowane) wykorzystanie disneyowskiego bohatera do pokazania egzotyki i zaszewienia czytelnika coraz to nowymi przygodami²⁷.

Historia tradycyjnego komiksu prasowego w Serbii rozpoczęła się dwa lata później, w roku 1934. Wtedy to dziennik „Politika” zaczął drukować pierwszy amerykański komiks prasowy – *Detektiv Ks-9*²⁸. Jej śladem poszły kolejne gazety, a wkrótce pojawiły się także specjalistyczne magazyny, w których poza komiksami Walta Disneya – symbolu nowej dziedziny sztuki, swoje prace drukowali rodzimi autorzy. W Serbii rozpoczął się rozkwit publikowanych w odcinkach komiksów prasowych, który sprawił, że do 1941 r. Belgrad stał się regionalnym centrum i potęgą zarówno pod względem liczby tłumaczonych i oryginalnych komiksów, jak i jakości tych wydawnictw.

W 1935 r. w czasopiśmie „Nedelja” zaczęły się ukazywać *Avanture detektiva Hari Vilsa* autorstwa Vlasty Belkicia, pierwszy przygodowy, prasowy komiks w Serbii i tej części Europy. Niedługo potem, w magazynie „Ošišani jež” Momčilo Moma Marković rozpoczął serię humorystycznego komiksu *Stojadin* (obydwa zostały przypomniane w serii „Zlatno doba”). W tym samym roku ukazał się pierwszy numer magazynu „Strip”, pierwszego magazynu komiksowego w tej części Europy. Potem pojawiały się kolejne, na przykład „Mikijeve novine”, „Crtani film”, „Robinzon”, następnie „Crveni vrabac” i „Truba”. Jednak to magazyn „Mika Miš”²⁹, który ukazywał się od marca 1936 do kwietnia 1941 r. (z ostatnim i niespodziewanym numerem w październiku 1941 r.), szybko stał się głównym medium publikującym prace najlepszych rodzimych autorów. Jego właści-

²⁶ Archaiczne imię Mika Miš zostanie po wojnie zastąpione anglicyzmem Miki Maus.

²⁷ Przez wiele lat zapomniany komiks w ubiegłym roku przypomniał Zdravko Zupan, po raz pierwszy publikując w jednym miejscu wszystkie jego odcinki: I. Šenšin, M. S., B. Kovačević, S. Lazić, *Doživljaji Mike Miša*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2014.

²⁸ Por. Z. Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, Pančevo 2007.

²⁹ Równoległe do magazynu „Miki Miš” w latach 1936–1940 wydawano kilka powiązanych z nim magazynów, np. „Mali zabavnik Mika Miš” (1936), „Veseli zabavnik” (1937) i „Tarcan” (1938).

ciem i wydawcą był Aleksandar Ivković, promotor serbskiego komiksu i najważniejszy wydawca magazynów komiksowych. Urodzony w Rosji, wraz z innymi białymi emigrantami, osiadł w Belgradzie i założył rodzinę, przyjmując jednocześnie nazwisko swojej żony. W Belgradzie założył firmę wydawniczą i drukarnię Rus, a potem, w 1937 r., kompanię Universum Press, która zajmowała się produkcją, publikacją i dystrybucją zagraniczną komiksów najlepszych serbskich autorów z kręgu belgradzkiego³⁰.

Redaktorem głównym tych magazynów aż do roku 1939 był Milutin Ignjatović. 23 lutego 1939 r. on sam spróbował sił w wydawniczym świecie i założył czasopismo „Mikijevo carstvo”, które dzięki wysokiemu poziomowi publikowanych prac szybko zyskało status jednego z najważniejszych i najpopularniejszych magazynów komiksowych. Czasopismo ukazywało się aż do 9 kwietnia 1941 r.

Trzeci, działający w latach 1939–1941, a potem reaktywowany w 1952 r. i ukazujący się do dzisiaj, magazyn „Politikin zabavnik”, wydawał dziennik „Politika”. Publikując głównie komiksy zagraniczne, „Politikin zabavnik” był medium, przez które do Serbii dostawały się najnowsze produkcje zachodnie, a wraz z nimi najbardziej aktualne światowe trendy.

Serbski międzywojenny komiks był interesujący nie tylko pod względem niezwykle szybkiego rozwoju i rosnącej popularności, lecz także z powodu samych autorów. Tworzyło go bowiem pokolenie wybitnych rysowników i scenarzystów, dzięki którym komiks serbski poziomem dorównywał amerykańskiemu,

[...] за веома кратко време развили су се у врсне ствараоце изразито препознатљивога стила, достижући својим остварењима домете каквим се у предрадном периоду није могла похвалити ниједна европска земља³¹.

Tę nieformalną grupę określaną mianem *beogradski krug* w zdecydowanej większości tworzyli Rosjanie pochodzący z pokolenia białej emigracji, którzy po rewolucji październikowej schronienie uzyskali w państwie Karadorđevićów. Stworzone przez nich postaci i historie nierzadko popularnością przewyższały amerykańskich superbohaterów rządzących komiksem światowym od końca lat trzydziestych XX w.

Do tej grupy rysowników należał Đorđe Lobačev (1909–2002), znany także jako Đoka Strip, syn rosyjskiego konsula w Skadarze, który w latach dwudziestych osiedlił się w Belgradzie. Publikował w magazynach „Mika Miš”, „Mikijevo carstvo” oraz „Politikin zabavnik”. Jego najciekawsze prace to *Hajduk Stanko*, *Baron Minhauzen*, *Plava pustolovka*, *Princeza Ru* i *Baš Čelik*. Konstantin Kuznjecov (1895–1980) to współzałożyciel „belgradzkiego kręgu”, jeden z najlepszych rysowników tego okresu. Do Królestwa SHS przybył na początku lat dwudziestych, a jego najbardziej

³⁰ Współpracowali z nim m.in. Nikola Navojev, Branko Vidić, Đorđe Lobačev, Vladimir Belkić, Valter Nojgebauer oraz Aleksij Rahnher.

³¹ S. Draginčić, Z. Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa*, t. 1, Novi Sad 1986, http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-draginčić_1/beogradski-krug.html (dostęp: 19.03.2015).

znane komiksy to *Sindbad moreplovac*, *Brodolomnici*, *Džingis Kanov potomak*, *Zeleni zmaj*, *Orijent Ekspres* oraz *Ali Baba i četrdeset hajduka*. Nikola Navojev (1913–1940), pseudonim Nick Woodly, to najbardziej tragiczna postać komiksu serbskiego. Karierę rozpoczął w wieku zaledwie 22 lat, a już pięć lat później, w 1940 r., zmarł na gruźlicę. Pomimo choroby stworzył ponad 50 historii komiksowych, a do najciekawszych należą: *Zigomar* oraz *Tarcaneta*, *Komnem Barjaktar*, *Dve sirotice*, *Bela sestra*, *Smail-Aga Čengiće*, *Taras Buljba*, *Vukadin*, *Mali moreplovac* i *Hajdukov sin*. W latach dwudziestych z Odessy do Belgradu przybył także Aleksije Rahnher (1897–1942). Szybko związał się z Ivkovicem i wyłącznie dla jego magazynów rysował: *Grof Monte Hristo*, *Mermerni grad*, *Oko sokolovo*, *Kapetanova kći*, *Gospodar mora*, *Dubrovački gusar*, *Crni vitez*, *Kneginja Tarakanova*, *David Koperfild*, *Uragan* czy *Doktor Moro*. Sergej Solovjev (1901–1975) najczęściej współpracował ze scenarzystą Brankiem Vidiciem, a jego najbardziej znane komiksy to *Tri musketara*, *Crni ataman*, *San letnje noći*, *Kozaci*, *Buřalo Bil*, *Robin Hud*, *Ajvanho*, *Napoleon* i *Put ka slavi*. Rysował dla magazynów „Mika Miš”, „Mikijevo carstvo”, „Plavi zabavnik” i „Politikin zabavnik”. Rosjaninem był również Ivan Šenšin (1897–1944), znany z pionierskich historii serii *Doživljaji Mike Miša*, który w swych późniejszych pracach inspirował się literaturą i poezją ludową: *Legionar smrti*, *Knez Mihajlo Šicki*, *Doživljaji dobrog vojnika Švejka*, *Crveni bizon*, *Kraljević Marko* oraz *Nina Džavaha*.

Na koniec warto wymienić jeszcze jedną tragiczną postać – Veljka Kockara (1920–1944), którego zbiór prac ukazał się niedawno w redakcji Zdravka Zupana³². To młody rysownik, który miłość do komiksu przypłacił życiem. Przygodę z komiksem rozpoczął zaraz przed wybuchem II wojny światowej. W trakcie jej trwania nie zrezygnował jednak z tworzenia komiksów, rysując dla czasopism kolaboracyjnej Serbii. Po wkroczeniu partyzantów został oskarżony o współpracę z okupantem, aresztowany i rozstrzelany w 1944 r.

Część spośród kilkuset ukazujących się wówczas komiksów była odpowiedzią na zachodnie przeboje komiksowe – jedne komiksy czerpały wzory bezpośrednio z prac amerykańskich, inne były swobodną interpretacją tych motywów. Kolejna grupa to dzieła autorskie i lokalne, których akcja dzieje się w czasach współczesnych lub jest oparta na bohaterach serbskiej poezji ludowej czy baśni rosyjskich (nie dziwi to z uwagi na pochodzenie rysowników). Jak pisał Adam Rusek, zajmujący się przede wszystkim historią polskiego komiksu,

Tworzyli oni [serbscy rysownicy – T. K.] adaptacje klasycznych powieści awanturnicznych (*Ćórka kapitana Aleksandra Puszkina*, *Hrabia Monte Christo* Aleksandra Dumasa), historie z czasów I wojny światowej (*Legion Potępieńców*, *W odmętach wielkiej wojny*) i XIX-wiecznych zmagani Rosji z Czeczenami (*Hadzi Murat*). Inaczej niż w wypadku sensacyjnych „niekończących się historii” ze Stanów Zjednoczonych, komiksy

³² Veljko Kockar. *Strip, život, smrt*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2009.

jugosłowiańskie miały charakter osadzonych w historycznych realiach, obdarzonych wyraźnym początkiem i zakończeniem opowieści³³.

Do najciekawszych gatunków komiksu prasowego niewątpliwie należą komiksy o superbohaterach. Ten gatunek, głównie dzięki całej towarzyszącej mu machinie promocyjnej, od dawna włada światową kulturą popularną, a postacie powstałe w drugiej połowie lat trzydziestych (Fantom, Superman i Batman) do dzisiaj są częścią tej kultury, bohaterami filmów i kreskówek, ozdobą zabawek itp. Wszyscy ci bohaterowie dotarli także do Królestwa Jugosławii, gdzie przed wojną drukowano komiksy o Fantomie i Supermanie. Wielka popularność tego typu komiksów dodatkowo motywowała serbskich rysowników do tworzenia historii o zamaskowanych bohaterach walczących o sprawiedliwość i dobrobyt ludzkości, wzorowanych na komiksach amerykańskich³⁴. Można powiedzieć, że już samo pojawienie się rodzimych superbohaterów świadczyło o niezwykłej vitalności młodego serbskiego komiksu.

Rys. 3. Okładka magazynu „Mikijevo carstvo” z 1939 r., w którym ukazywała się seria przygód Zigomara

³³ A. Rusek, *Od „Grzesia” do „Gazetki Miki”*: dzieje czasopism obrazkowych dla młodzieży w II Rzeczypospolitej, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. XII, z. 2 (24), s. 57–76. Por. także A. Rusek, *Tarzan, Matolek i inni. Cykliczne historyjki obrazkowe w Polsce w latach 1919–1939*, Warszawa 2001, <http://polona.pl/item/3331598/2/> (dostęp: 18.06.2015).

³⁴ Powody tworzenia rodzimych superbohaterów mogły też być bardziej prozaiczne, np. brak licencji na wydawanie oryginału *Fantoma* sprawił, że magazyn „Mikijevo carstvo” stworzył *Zigomara*.

Stworzona przez duet Branko Vidić i Nikola Navojev na łamach magazynu „Mikijevo carstvo”³⁵ zamaskowana postać o imieniu Zigomar³⁶ stała się prawdziwym bohaterem serbskiej kultury popularnej końca lat trzydziestych. Imię tego nowego superbohatera zapożyczono z popularnych francuskich powieści kryminalnych z początku XX w.³⁷ Zigomar był dobrze zbudowanym mężczyzną z maską na twarzy i wielkim płaszczem okrywającym obcisły strój. Na klamrze jego pasa, za którym nosił dwa pistolety, znajdowała się litera Z. Taki sam znak zdobył jego wielki pierścień. Nieodłącznym towarzyszem Zigomara był mały Chińczyk, Či-Jang. Serbski Zigomar, potomek bogatej amerykańskiej rodziny, mieszkał w Nowym Jorku. Kiedy jego wielka miłość, Laura Morgan, została sprzedana handlarzom żywym towarem i wywieziona z miasta, Zigomar wyruszył na jej poszukiwania. Trafił najpierw w Himalaje, gdzie spotkał Fantoma, z którym stoczył pojedynek³⁸. Następnie, już z postanowieniem o poświęceniu życia walce o sprawiedliwość i dobro ludzkości, pojawił się w Bombaju, ratując złoto banku, a następnie w Egipcie, udaremniając napad rozbójników. W końcu, przez Borneo, wrócił do Nowego Jorku, gdzie swoją ukochaną zastał w objęciach nowojorskiego gangstera... Na tym zakończył się popularny komiks, przerwany, i niedokończony, przez wybuch II wojny światowej. Zapowiadany jako „vrhunac uzbudljivosti, vrhunac senzacija, vrhunac svega što je do sad stvoreno” komiks ukazywał się od maja 1939 do kwietnia 1941 r. w pięciu seriach. O jego popularności świadczą także liczne przedruki za granicą, na przykład w Bułgarii i Argentynie.

Nieco mniejszą popularnością cieszyli się inni zamaskowani bohaterowie, spośród których wymienić można postać o pseudonimie Crna Maska lub Lord Vorvik, stworzoną przez Branka Vidicia i Sergeja Solovjeva dla magazynu „Mikijevo carstvo” (na fali popularności komiksu powstały także popularne powieści kryminalne). Były prefekt policji w Chicago, dżentelmen z cylindrem i maską, przypominający francuskiego Fantomasa, stał się miejskim Robin Hoodem.

Trzecim zamaskowanym bohaterem, przypomnianym w 2014 r. w serii „Zlatno doba”, był Gospodar smrti Đorđe Lobačeva (*Mikijevo carstvo*). Dotknięty osobistą tragedią wywołaną rodzinną klątwą, sir Redžinald podejmuje decyzję o poświęceniu swego życia walce o dobro ludzkości. Z maską śmierci na twarzy pomaga rannym na froncie.

³⁵ Po śmierci Navojeva, w 1941 r. tworzenie Zigomara kontynuował Dušan Bogdanović w ramach ukazującego się odcinka *Leteći Zigomar* (publikację ostatnich czterech tablic przerwało bombardowanie Belgradu i początek II wojny światowej).

³⁶ N. Pavlović Navojev, B. Vidić, D. Bogdanović, *Zigomar. Maskirani pravедnik*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2011.

³⁷ Zigomar był bohaterem francuskich powieści kryminalno-detektywistycznych z początku XX w. autorstwa Léona Sazie, a potem także zrealizowanych na ich podstawie filmów Victorin-Hippolyte’a Jasseta. Francuski Zigomar był hersztem romskiej bandy złodziejasków. O jego romskim pochodzeniu świadczy także imię czytane od tyłu – Ramogiz, w języku romskim określenie Romów.

³⁸ Taka przygoda była celowym zabiegiem Navojeva, aby do komiksu wprowadzić niezwykle wówczas popularnego Fantoma.

Gospodar Smrti je jedan od psihološki najzrijanjansiranijih likova srpskog stripa o maskiranim junacim. Sa svakim svojim dobrim delom, on se udaljava od porodičnog prokletstva, a radnja stripa je verovatno delovala uverljivo tadašnjem čitaocu, zato što je heroj bio posvećen vidanju rana onih koji su stradali u katastrofi koja se zaista u to vreme nadvijala nad svetom³⁹.

Na koniec wymienić należy jeszcze dwa komiksy, które w ostatnich latach dojechały się reprintów. Pierwszym z nich jest *Uragan*⁴⁰ z 1940 r., powstały na podstawie scenariusza Svetislava Lazicia i narysowany przez Aleksije Rahnnera. To naukowo-fantastyczny komiks oparty na znanym z kultury popularnej motywie Frankensteinia i opowiadający o próbie stworzenia nowego człowieka (ożywione monstrum wyrwało się spod kontroli profesora). Cała historia, podzielona na kilka odcinków, jest także pod wyraźnym wpływem filmów o Frankensteinie (*Frankenstein* z 1931 r., *Bride of Frankenstein* z 1935 r. oraz *Son of Frankenstein* z 1939 r.). To komiks mający niestety sporo nielogiczności i niekonsekwencji, z nie zawsze jasno poprowadzoną fabułą. Równie ciekawy jest komiks opowiadający historię pięknej dziewczyny z dżungli (odpowiedź na Tarzana), stylizowanej na *pin-up* piękność i dość skąpo ubranej Tarcanety⁴¹. To pierwsza praca Nikoli Navojeva z 1935 r. i jedna z pierwszych oryginalnych prac serbskich autorów.

Odrębnym i niezwykle ciekawym zagadnieniem jest los serbskich, przedwojennych komiksów i przedruki najciekawszych prac poza Jugosławią. Pod koniec lat trzydziestych przedruki tych komiksów pojawiały się we Francji, Bułgarii, Turcji, Argentynie, Szwecji i Danii, a także w Polsce – tutaj pojawiło się ich, po Francji, najwięcej⁴². W latach 1938–1939 kilkanaście komiksów ukazało się w tygodnikach „Wędrowiec” i „Karuzela” oraz dzienniku „Express Ilustrowany”⁴³.

³⁹ A. Zograf, *Maskirani pravednici u Srbiji tridesetih*, <http://www.aleksandarzograf.com/writes/Maskirani-pravednici-u-Srbiji-tridesetih.html> (dostęp: 19.03.2015).

⁴⁰ A. Rahnner, S. B. Lazić, *Uragan*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2012.

⁴¹ N. Navojev, *Tarcaneta. Devojka iz džungle*, Novi Beograd 2006. Por. także N. Navojev, B. Vidić, *Mali moreplovac. Ostrvo užasa*, Novi Beograd 2009.

⁴² Dziękuję Aleksandrovi Zografowi oraz Adamowi Ruskowi za pomoc przy pisaniu referatu i wiele cennych informacji o starych komiksach serbskich oraz ich obecności poza granicami Serbii.

⁴³ Tygodnik „Wędrowiec” (1937–1939): Sergej Solovjev: *Legija prokletih (Legion potępieńców)* 1937, nr 41–1938, nr 3; Aleksije Rahnner: *Kapetanova kći (Córka kapitana)* 1937, nr 42–1938, nr 11; Aleksije Rahnner: *Grof Monte Hristo (Hrabia Monte Christo)* 1938, nr 4–28; Sergej Solovjev: *U vrtlogu (W odmętach wielkiej wojny)* 1938, nr 33–49; Duka Janković: *Potera za milionima (Pościg za milionami)* 1939, nr 6–29; Konstantin Kuznjecov: *Hadži Murat (Hadži Murat)* 1939, nr 10–35. Tygodnik „Karuzela” (1936–1939): Branko Vidić (scen.), Nikola Navojev (rys.): *Mali moreplovac (Mały żeglarz)* 1939, nr 9–35; Konstantin Kuznjecov, *Sindbad moreplovac (Przygody Sindbada Żeglarza)* 1939, nr 32–35. Dziennik „Express Ilustrowany”: Walter Neugebauer (rys.), Branko Kovač (scen.): *Kralj krijumčara (Król przemytników. Przygody detektywa Granta)* 1938, nr 314–1939, nr 33.

Autorami kilku komiksów prezentowanych w „Wędrowcu” byli emigranci rosyjscy (po rewolucji październikowej) naturalizowani w Serbii (np. Siergiej Sołowiow, Aleksij Rahnner, Nikola Nawojew) oraz rodowici Serbowie (np. Branko Vidić)

pisał Adam Rusek, zajmujący się dawnym komiksem w Polsce⁴⁴.

Sprzedają praw autorskich za granicę, często bez wiedzy samych autorów, zajmowała się wspomniana już firma wydawnicza i dystrybucyjna Universum Press Paris, której nazwa wskazywała na francuskie pochodzenie. Była to jednak firma serbska, a francuskie brzmienie to zabieg celowy, którego celem miała być lepsza sprzedaż komiksów. Sądono bowiem, że francuskie komiksy znacznie lepiej się sprzedadzą niż prace pochodzące z Serbii, zupełnie niekojarzonej z rynkiem komiksów, szczególnie że powstawały tam komiksy poziomem nieznacznie tylko ustępujące amerykańskim. Podobny system „stylizacji” istniał zresztą w Serbii – aby podnieść renomę części komiksów i ich sprzedaż, autorzy prace podpisywali amerykańsko brzmiącymi pseudonimami (np. Nick Woodyly).

III. Komiks powojenny

Po II wojnie światowej komiks odżył dopiero w latach pięćdziesiątych (po konflikcie Jugosławii z ZSRR oraz odrzuceniu socrealizmu w wydaniu radzieckim) i powoli zaczął odzyskiwać dawną formę, choć nigdy nie udało mu się zająć takiego miejsca wśród masowych odbiorców jak w okresie przedwojennym. Szybko pojawiły się nowe magazyny publikujące komiksy z przygodami nowych bohaterów, spośród których jedynie kilkoro zyskało status kultowych postaci tamtejszej kultury popularnej lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, mogący się równać jedynie z komiksami *Alan Ford*, jugosłowiańskim fenomenem włoskich komiksów Maxa Bunkera.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ukształtowały się trzy centra komiksowe w Serbii: Belgrad, Nowy Sad⁴⁵ i Gornji Milanovac. W tym ostatnim, w 1957 r. ukazał się pierwszy numer magazynu „Dečje novine”, który był początkiem jednego z najważniejszych wydawnictw komiksowych w Jugosławii. Nie było w Jugosławii dobrego rysownika, który nie opublikowałby swojej pracy w jednej z serii „Dečjih novin”: „Nikad robom”⁴⁶, „Crtana škola”, „Kuriri”, „Yu strip” itp. W 1957 r. gazeta „Borba” zaczęła wydawać magazyn dla młodych „Kekec”, siedem lat później prze-

⁴⁴ A. Rusek, *Od „Grzesia”...*, s. 71.

⁴⁵ O scenie komiksowej w Nowym Sadzie można przeczytać w monografii: S. Obradović, *Novosadski strip!*, Novi Sad 2007.

⁴⁶ R. Bogičević, *Stripovi iz Nikad robom (1963–1966)*, Beograd 2012. Por. także Ž. Tamburić, Z. Zupan, Z. Stefanović, *Stripovi koje smo voleli. Izbor stripova i stvaralaca sa prostora bivše Jugoslavije u XX veku*, Beograd 2011.

mianowany na „Pionir Kekec” (ukazywał się do 1990 r.). W 1952 r. na rynek wydawniczy powrócił także „Politikin zabavnik”.

Wśród nowszych produkcji uwagę publiczności zwróciły głównie dwa komiksy – oba historyczne, choć różnych okresów dotyczące. Pierwszy z nich ukazywał się w serii wydawnictwa z miasta Gornji Milanovac – „Nikad robom”, poświęconej przede wszystkim komiksom opowiadającym historię najnowszą. Jej tytuł pochodził z komiksu Desimira Žižovića Buina opisującego przygody dwójki młodych partyzanckich kurierów – Mirka i Slavka (na podstawie ich przygód powstał także film pełnometrażowy). Seria przygód Mirka i Slavka, których kolejne odcinki były do siebie dość podobne i w czarno-biały sposób przedstawiały walkę partyzantów z okupantem, oczywiście za każdym razem zakończoną sukcesem tych pierwszych, stanowiła początek popularnego jugosłowiańskiego gatunku komiksu antyfaszystowskiego, opowiadającego zarówno o bohaterskiej walce narodowyzwoleńczej w czasie II wojny światowej, jak i o działalności *ilegalców* – drobnych złodziejasków robiących swoje nielegalne interesy w okupowanej Jugosławii (o takich *ilegalcach* opowiada niedawno ponownie wydany komiks Gordana Mihicia, Branislava Keraca i Branko Plavšicia, *Balkan Express*, powstały na podstawie filmu pod tym samym tytułem i opowiadający o drobnych złodziejaskach działających pod przykrywką muzyków zespołu *Balkan express*). Przez lata dziewięćdziesiąte nieobecny, komiks antyfaszystowski w ostatnich latach ponownie się pojawił, głównie dzięki wydawnictwu Rosencrantz z Belgradu, które w ramach „Biblioteki Nikad robom” postanowiło wydawać kultowe, partyzanckie komiksy (np. album zatytułowany *Večernja akcija* Petara Aladžića, Branislava Keraca, Branko Plavšicia, Stevan Brajđića i Franja Straka)⁴⁷.

Rys. 4. Okładki komiksów powojennych – *Mirko i Slavko* oraz *Dikan*

⁴⁷ P. Aladžić, B. Kerac, B. Plavšić, S. Brajđić, F. Straka, *Večernja akcija*, Beograd 2012.

Kolejnym bohaterem powojennej kultury komiksowej, w 2013 r. wydany ponownie jako epizody zebrane z lat 1969–1971 (Lazo Sredanović, Nikola Lekić, Ninoslav Šibalić, Milenko Maticki, *Dikan. Buzdovan i meko srce*, Beograd 2013), jest sympatyczny Praslówianin Dikan⁴⁸. Po raz pierwszy pojawił się w 1969 r. i ukazywał na łamach magazynu „Politikin zabavnik”, który na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych osiągał nakład blisko 400 tys. egzemplarzy. Jego autorem był Lazar (Lazo) Sredanović, a pomysłodawcą redaktor czasopisma – Nikola Lekić, któremu zamarzył się bohater stylizowany na francuskiego Asteriksa. Dikan był więc wielkim i silnym blondynem z nieodłączną maczugą, dobrotliwym siłaczem o gołęmb sercu, połączeniem bohatera Królewicza Marka z naiwnym Obeliksem. Towarzyszył mu mądry i sprytny stryj Vukoje oraz mówiący ludzkim głosem koń Zokan⁴⁹. O lokalnej specyfice komiksu świadczy akcja osadzona na Bałkanach zaraz przed przybyciem Słowian (potem poprowadzona przez średniowiecze i aż do roku 2300) oraz pierwowzory niektórych występujących w komiksie postaci, inspirowane popularnymi wówczas aktorami lub muzykami.

Choć te komiksy doczekały się w ostatnich latach ponownego wydania, ich odkrywanie jest innego charakteru, ponieważ ciągle żyją ludzie, którzy się na tych komiksach wychowali, znali je z lat młodości. Dla nich są nostalgicznym wspomnieniem kultury kraju, którego już nie ma. W tym przypadku odkrywanie dotyczy więc przede wszystkim najmłodszego pokolenia, z jednej strony zainteresowanego komiksem, a z drugiej uczestniczącego w trendzie rewitalizacji zjawisk jugosłowiańskiej popkultury, odkrywaniu dawnych bohaterów, symboli, zjawisk.

Historia komiksu serbskiego jest niewątpliwie bardzo ciekawa, a na pewno nietypowa. Jak to się stało, że w tak krótkim czasie w przedwojennej Serbii wytworzyła się tak twórcza i witalna scena komiksowa, w której powstawały komiksy chętnie kupowane i publikowane także za granicą? W dodatku jej najwybitniejszymi rysownikami byli głównie rosyjscy emigranci, awangarda serbskiego komiksu, dzięki którym komiks serbski osiągnął poziom światowy. Jak pisze Zograf, powstała wówczas „jedna radijantna i živopisna scena, koja nije puno zaostajala za strip produkcijom i mnogo prosperitetnijih evropskih zemalja”⁵⁰. Choć wiedza o tym okresie ciągle jest słaba, nawet w samej Serbii, to jednak dzięki pasjonatom publikującym kolejne reprinty i prace teoretyczne coraz więcej osób uświadamia sobie bogactwo kultury popularnej w przedwojennej Serbii.

Podróże w historię i podróże po świecie są symbolem także współczesnej sceny komiksowej w Serbii, w której głównymi turystami, z różnych pobudek i wyznacza-

⁴⁸ L. Sredanović, N. Lekić, *Dikan. Knjiga 1 (1969–1971)*, Beograd 2013. Niedawno ukazał się kolejny tom z przygodami Dikana: L. Sredanović, N. Lekić, *Dikan 2*, Beograd 2015.

⁴⁹ Polski odpowiednik przygód Asteriksa i Obeliksa pod postacią *Kajka i Kokosza* Janusza Christy pojawił się kilka lat później, w połowie lat siedemdziesiątych.

⁵⁰ S. Rakezić, *Mika Miš, srpski junak*, „Vreme”, nr 1237, 18.09.2014, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1228890> (dostęp: 19.03.2015).

jąc sobie różne cele, są współczesny Zograf i przedwojenni Zigomar i Mika Miš. To wielcy odkrywcy nowych światów – także komiksowych i wewnętrznych. Warto wybrać się z nimi w jedną z podróży.

Literatura

- Draginčić S., Zupan Z., *Istorija jugoslovenskog stripa*, t. 1, Novi Sad 1986.
- Obradović S., *Novosadski strip*, Novi Sad 2007.
- Pavlovič Navojev N., Vidić B., Bogdanović D., *Zigomar: maskirani pravednik*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2011.
- Rusek A., *Od „Grzesia” do „Gazetki Miki”*: dzieje czasopism obrazkowych dla młodzieży w II Rzeczypospolitej, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. XII, z. 2 (24), s. 57–76.
- Rusek A., *Tarzan, Matolek i inni. Cykliczne historyjki obrazkowe w Polsce w latach 1919–1939*, Warszawa 2001.
- Tamburić Ž., Zupan Z., Stefanović Z., *Stripovi koje smo voleli. Izbor stripova i stvaralaca sa prostora bivše Jugoslavije u XX veku*, Beograd 2011.
- Veljko Kockar: strip, život, smrt*, ur. Z. Zupan, Pančevo 2009.
- Zupan Z., *Vek stripa u Srbiji*, Pančevo 2007.